

A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának
műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről
(Bartók István: „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”
Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között)

1.

A régi magyar irodalom kutatása még a szakmai köztudatban sem igazán az irodalomelméleti tudás és ismeretek gazdag érvényesülési terepe; az autentikus szövegekért folytatott filológiai küzdelem sokszor szakmai erőfeszítéseink döntő részét követte-követeli magának. A kutatás hazai élvonala persze sohasem feledkezett meg a művészetelméleti-irodalomelméleti rendszerek folyamatos követéséről és szempontjaik érvényesítéséről, bár az is igaz, hogy számos körülmény eredőjeként hosszú évtizedekig fájdalmas lemaradás mutatkozott ezen a területen. A nyugat-európai kutatási tapasztalatok alig, vagy nehezen, kevesek számára voltak hozzáférhetőek, így a belőlük sugárzó szemléleti konzekvenciák is rejtve maradtak, vagy csak töredékesen érvényesültek; kutató- és tanárgenerációk látásmódjából hiányoztak sokáig. Ez a fogyatkozás egyaránt érvényesült romantika előtti irodalmunk latin és magyar nyelvű vonulatának vizsgálatában. A kutatásnak további akadály volt, hogy ezen elméleti irodalom alapvetően latin nyelvű, ennek nagyarányú háttérbe szorulása még aggasztóbban szűkítette lehetséges olvasóinak körét, ugyanakkor messzemenő szövegszervező-kanonizációs szerepével számolhatunk a magyar nyelvű irodalmi műveltségben is; anyanyelvű megfelelői azonban csak lassan és elszórtan jelennek meg a XVII. századtól.

Bartók István monográfiája közel húsz év kutatási eredményeinek összegezése. Egyedülálló szívós kitartással és tudatossággal kezdte és végezte retorikatörténeti kutatásait, ebben leginkább Bán Imre és Tarnai Andor szemléletére, kutatási módszereire és eredményeire támaszkodott. Vállalkozásába még akkor kezdett bele, amikor irodalmunk legkorábbi korszakainak elméleti rendszereit módszeresen alig vizsgálta a kutatás, pedig Bán Imre már 1971-ben megjelentette a XVI–XVIII. században Magyarországon ható retorikai-poétikai művekről írott fontos kismonográfiáját, Koltay-Kastner Jenő és Bán Imre 1970-ben közreadta *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* című kiváló kötetét. Tarnai Andor már negyedszázada felhívta a figyelmet a régi magyar irodalomban a toposzkutatás – nemzetközi kutatás által is nyomatékositott – jelentőségére, majd a XVII. században Vossius és Becker retorikáinak súlyá-

ra, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon című nevezetes monográfiája pedig irodalmi műveltségünk legrégebbi korszakának irodalomelméleti rendszereit derítette fel szisztematikus átfogó módszerrel; ebben föltárta a trivium és abban a retorika relevanciáját.

Az 1970-es évek végén kibontakozó kritikátörténeti kutatás valójában a magyarországi irodalomelméleti gondolkodás folyamatának föltárására vállalkozott, bár ennek tudományos horizontján még alig jelent meg a nyugat-európai kutatási tapasztalat, a *Rendszerek* című kötet (1981) tekintélyes mennyiségű elméleti forrás szövegét is közreadta – különböző művek latin nyelvű praelimináriáit (előszavak, utószavak, ajánlások) tették magyarul olvashatóvá – kísérő értekezéssel értelmezve. Az MTA Irodalomtudományi Intézete végezte e kutatási irány összefogását és feladatainak korszakonkénti koordinálását; már ekkor látszott, hogy a vállalkozást nagyban könnyítené kutatócsoport(ok) létrehozása. A legcélszerűbb az lett volna, ha sikerül érvényesíteni a kutatásban a korszakok folyamatosságát és Tarnai Andor munkáját a XVI. század latin nyelvű irodalmi műveltségére épülő átfogó monográfia követhette volna, hiszen e korszak irodalomelméleti rendszereit a latin nyelvű praeceptum-irodalom hozta létre elsősorban, ennek hordozói pedig a korszak retorikai-poétikai voltak. (Ennek egy szeletét vizsgálta Téglásy Imre értékes műve, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon*, amely azonban nem vállalkozott a korszak teljes spektrumának bemutatására.) E perióduson belül alapvetően és legnagyobb számban a Nyugat-Európában megjelent retorikai műveket forgatták itthon, amelyeket a külföldön peregrinálók hoztak magukkal haza, vagy korabeli intézmények, magánszemélyek vásároltak-szereztek be könyvtáraik számára. Ez alig változott a XVII. században, ekkor is meghatározók a külföldről tömegesen behozott elméleti művek, emellett azonban megszorodnak a hazai szerzők és kiadványok, amelyek részben a másutt kiadott munkák átdolgozásai, itthoni adaptációi.

E kutatási feladat igen összetett, hiszen csak a komparatív szemlélet legnagyobb mértékű érvényesítésével végezhető eredményesen: az ekkor Magyarországon ható elméleti rendszerek a reneszánsz és a reformáció latin nyelvű nemzetközi retorikátörténeti folyamataiba ágyazódtak. A reformáció térnyerésével a protestantizmushoz kötődő irányzatok kerültek itthon is túlsúlyba. Ezek valamilyen mértékben érvényesítették a retorikai rendszerekben kifejeződő *antropológiai modell és szövegelméleti rendszer kapcsolatát, egyensúlyát*, és a folyamatban nyomon követhetjük ezek elmozdulásának sajátosságait. Ezen antropológiai modell meghatározója a XVI–XVII. század fordulójáig nagyjából *a reformáció volt*, osztódó konfesszionális-kulturális áramlataival. (Klaus Dockhorn szerint: „Nem túlzás azt mondani, [...] hogy a német protestantizmus a retorikát mint világnézetet és antropológiát választotta. *Die Rhetorik eine Weltanschauung in vollsten Sinne des Wortes ist, eine Weltanschauung mit eigener Erkenntnistheorie, eigener moral und vor allem Anthropologie*. A retorika a

szó legteljesebb értelmében egy világnézet, egy világnézet sajátos ismeretelmélettel, sajátos morál és mindenekelőtt sajátos antropológia.”) A kutatásra vállalkozók helyzetét fokozottan nehezítette, hogy a nemzetközi tudományos környezet rendkívül (már-már alig áttekinthetően) terjedelmes és színvonalas eredményeket ért el, amelyeket csak egyre nehezebben követhettek-követhetnek az elszántan mégis a nyomába eredő hazai kutatók. *Bartók István is valójában kutatócsoport(ok) munkáját vállalta magára, amelyet Nyugat-Európában tanszékek, vagy kutató intézetek végeznek évtizedek óta népes szakembergárdával: magyar tudós számára irigyelni való föltételek között.* Olyan forrástípus fölkutatását végezte, amely rendkívül bonyolult könyvtörténeti, könyvtári, bibliográfiai vizsgálatokat követel meg; ennek során gyakran kényszerült önkorlátozásra is, hiszen a kéziratos anyag bevonása áttekinthetlenné tette volna saját forrásbázisát. (Még így sem tud olykor lemondani a kísértésről: néha kéziratok nyomába ered, vagy egyetemi disputát vizsgál. A lehetséges kéziratos forrásanyag számbavétele és értékelése – éppen az itteni eredményekre támaszkodva – későbbi kutatásnak lehet fontos feladata, hiszen jelenlegi részleges ismereteink szerint is nagyon sok XVI–XVIII. századi kézirat rejtőzik számos hazai és határainkon túli tudományos gyűjteményben.)

Módszeres föltáró kutatás még nem vette számba, nem összegezte a reneszánsz és reformáció alapvető irodalomelméleti-retorikai rendszereinek hatását a magyar irodalomban. A reneszánsz irodalomelmélet sajátosságainak némelyikét ugyan regisztrálta már régebben is a hazai tudományosság (neoplatonizmus, imitatio, hét szabadművészet elemei), ezt azonban sokszor nem kapcsolták össze a reformációval, s konzerválódtak olyan, máig is makacsul élő tévhitek, hogy a reformáció lebontója a reneszánszban diadalmasan megújuló művészetelméleti gondolkodás eredményeinek, „melegágya” a *dissimulatio artis* devalvációs lehetőségének, és művészetellenes tendenciáinak szálláscsinálója. Ez a korszakkutatásban meglévő súlyos késedelem számos nehézséget jelentett Bartók István számára, hiszen nem vállalhatta át a még ezután – mások által – elvégzendő munkát, ugyanakkor számtalanszor kellett keresnie az előző korszakba visszavezető szálakat, az egymást értelmező folyamatokat, a változás irányzatait és mértékét fölmutatni, tudatosítani. Ugyanilyen nehézséget jelentett a szerző számára a hazai puritanizmus-kutatás hosszú ideje tartó csüggesztő apálya, amely mennyiségi megfoghatóságot, de minőségi hanyatlást is jelentett; ezért kellett nélkülöznie a szerzőnek sokszor a puritanizmus antropológiai modelljének értelmezéséhez szükséges kutatási eredményeket.

A monografikus földolgozás két évtizede alatt nyilván változott a szerző elméleti távlata, forrásismerete, szakirodalmi horizontja, ezek a kutatás egyes szakaszaiban nem azonos mértékben, azonos minőséggel hatottak, határozták meg a különböző fejezetek látásmódját, munkamódszereit. A munka előrehaladtával szaporodtak, elmélyültek, jobban hozzáférhetővé váltak az

elméleti ismeretek, amelyek jobban beépülhettek a később született fejezetek tárgyalásába. Bartók István Tarnai Andor 1984-es monográfiájának meghatározását használja föl az „irodalmi gondolkodás” definiálására. („Irodalmi gondolkodáson a legtágabb értelemben ama követelményrendszer megnyilvánulását értem, ami a későbbi korokban szerzőnek nevezett egyéneket valamely szó- vagy írásbeli közlendő megformálásában befolyásolta, s amit a még elérhető közelségben lévő vagy már csak elképzelt közönség elvárt.”) Tarnai definíciója valóban a legtágabb értelemben értendő olyan korszakban, amikor a kéziratosság uralkodik az éppen megjelenő, kiegészítő nyomtatott írásbeliség mellett, és alig érvényesül a reneszánsz oly gazdag és bonyolult művészetelméleti rendszere. Viszont a Bartók István által vizsgált korszak már a reneszánsz és reformáció kulturális-konfesszionális-művészetelméleti tapasztalatainak ismeretében alkotja meg a maga irodalomelméleti rendszereit, ezért is lett volna hasznos – a mindannyiunk által tisztelt és kivételesen nagyra tartott – Tarnai meghatározása mellett a korszakkutatás más elméleti eredményeinek folyamatos fölhasználása. Valahol vállalkozni kellett volna az irodalmi tudat–irodalom–retorika–homiletika–prédikáció–imádság összefüggéseinek olyan vizsgálatára, amely még behatóbban értelmezte volna ezek kapcsolatait, az adott korszak tudományelméleti kontextusát. Talán ennek következménye, hogy e fogalmak ugyan a monográfia meghatározó értelmező hálóját alkotják, időről időre előkerülnek, de jelentésük, használatuk olykor nagyobb pontosítást kívánna. (Mellesleg erre éppen maga Tarnai adott – idézett előző definícióját messze túllépő és meghaladó – példát és bátorítást, amikor Becker *Orator Extemporaneus*-át, vagy J. G. Vossius *Commentariorum rhetoricorum*-át saját XVII. századi retorikai – vagyis irodalomelméleti – környezetében vizsgálta, értelmezte.)

A rendszeralkotó praeceptum-irodalom igen bonyolult elméleti folyamatok metszéspontján jött létre, amelynek éppúgy részei az *antropológiai távlatot teremtő* teológia- és filozófiatörténet, egyháztörténet, a művészetelméleti rendszerek és az esztétikai hatásképző funkciók, mint az ezek által közelebről vagy távolabbról vezérelt *szövegelméleti megfontolások*. Talán ezért is hátrította el Bartók István óvatosan mindezen perspektíva együttes érvényesítését monográfiájában (ezt egészében egyedül valóban nem vállalhatta!), amint azt leszögezi: „Ha tartani akarom magam a bevezetőben vázolt szempontokhoz, a magyar kézikönyvek és külföldi forrásaik rendszerezésénél és bemutatásánál maradva továbbra is le kell mondanom a tágabb összefüggések részletekbe menő vizsgálatáról.” (107.) E bejelentett önkorlátozás ellenére sűrűn hivatkozik a nemzetközi szakirodalom legfontosabb műveire, amelyeknek megállapításait minél teljesebben igyekszik fölhasználni, *feladatát elsősorban forrásanyaga lehető legteljesebb filológiai föltárásában, ezen forrásanyag jelentőségének tudatosításában, értelmezésében határozta meg*. Ez a döntés a legkevésbé sem érinti a vállalkozás rangját és jelentőségét, mindössze annyit jelent, hogy a szerző kutatómunkájában az alapvetést vállalta, az érvényesített értelmezői

perspektíva a művek keletkezésének, sajátosságainak és saját korukban kifejtett hatásának igyekezett minél gazdagabb jelentést adni. Egyik legfontosabb célkitűzésének tartotta a latin nyelvű retorikai-dialektikai terminológiai rendszer használatának, értelmezésének, részleges magyar nyelvű megalkotásának folyamatát minél behatóbban föltárni, ebben – ritka kitartással – a korszakkutatásban eddig a legeredményesebb munkát végezte.

2.

Tudománytörténetileg teljesen indokolt a grammatika–(poétika)–dialektika–retorika összefüggésének logikáját követni az anyag tárgyalásában, hiszen ez genetikailag a trivium köztudomású továbbéléséből következik. A reneszánsz, majd a reformáció is erre az alapzatra épít, jelen van benne egy összetett antropológiai rendszer értéktávlata és értékaspektusa, de erre építhető egy szövegelméleti rendszer is. Talán célszerű lett volna nyomtatékosabban hivatkozni erre a tudománytörténeti tényre, hiszen az egész XVI. században meghatározó érvényű volt; ez jellemezte a német reformáció legnagyobb retorikai iskoláit Wittenbergben, Tübingenben, Strassburgban, majd Heidelbergben is. Valójában a retorika tudományelméleti perspektívája generálja a grammatikák és a dialektika feladatait, és ebben értelmezhetők a korszak lexicográfiai vállalkozásai is, vagyis a szótáriródlom ugyancsak ennek egyik fontos elemeként ragadható meg. (A *copia verborum* alapvetően retorikai igénye gerjeszti a korszak bámulatosan gazdag szótáriródlomának megszületését.) Ezért megalapozott és impozáns, ahogyan Bartók István áttekinti az 1630–1700 közötti időszak grammatikai (poétikai) irodalmát, lexicográfiai műveit, ennek során hatalmas forrásismeretre támaszkodva kapjuk az egyes művek jellemzését, szövegkapcsolataik bemutatását. Számos olyan munka kerül így látóterünkbe, amelyeket eddig még senki sem méltatott tudományos vizsgálatra a hazai kutatásban. A grammatikákat és a szótáriródlom különböző alkotásait a monográfia igyekszik kiszabadítani abból az értelmezői hegemoniából, amelyet a nyelvtörténet „túlsúlyos” hagyománya hosszú ideje jelentett; pontosabban: kibővíteni igyekszik a retorika tudományelméleti perspektívájával a nyelvtörténeti látószöveget. Különösen tanulságos, ahogyan bemutatja az átmeneti „műfajok” jelentőségét, benne Molnár Gergely grammatikájának poétikai jellemzőit; a metaplasmus jelentésváltozatainak átfogó képe azért is értékes, mert itt sikerült összefüggéseiben megragadni és láttatni a XVI–XVII. század szervesen egymásra épülő folyamatait. Hasznos lett volna itt az egész fejezet esetében bátrabban támaszkodni Balázs János *Hermész nyomában* című monográfiájára (jobban, mint a tőle itt idézett korábbi résztanulmányokra), mert szerzője ebben érvényesítette leginkább a korszak nyelvfilozófiai problematizáltságát. A szótáriródlomra vonatkozó megállapí-

tások esetében a szerző figyelmét olykor elkerülte az újabb szakirodalom, ezért is kerülnek be kétséges kijelentések a Szenci Molnár Albert lexikográfiai munkásságát tárgyaló részbe, bár ez valóban a könyv által vizsgált korszak előzményéhez tartozik. Ma már aligha fogadható el a Szenci szótárkiadásainak „népszerűtlenségéről” szóló kijelentés, vagy a megjelenésüket kísérő „érdektelenségéről szóló” állítás, másfelől az újabb szakirodalom bőségesen dokumentálta éppen Szenci Molnár szótárszerzői működésében a *retorikai műveltség meghatározó szerepét*, amelyről itt nem esik szó. Ebben ma már igencsak túlhaladott Melich János – egyébként jeles, azonban csak nyelvtörténeti nézőpontú – tanulmányára hivatkozni.

Ugyancsak a tudománytörténeti szempont magyarázza a bőséges logikai irodalom önálló fejezetben való tárgyalását. Ebben az esetben is célszerű lett volna az előző korszakhoz való árnyaltabb csatlakoztatás, illesztés. A rövidke bevezető nem tudja eléggé érzékeltetni a logika-dialektika hallatlanul megnövekedett XVI. századi jelentőségét, inkább a jelentéktelen véleménykülönbségek korszakának látszik, amelynek aligha van jelentősége korunkból visszapillantva. Az sem véletlen persze, hogy maguk a kortársak – mint azt Bartók István végül is megállapítja – „a XVI–XVII. században a logikát mint *ars universalist* minden szellemi tevékenység módszertani alapjának tartották, ami a tudományosság egészét megszabta”. (74.) Ezt éppúgy érvényesnek tartották az olasz reneszánszban (L. Valla, I. Zabarella, Mario Nizoli), mint Erasmus, vagy a német reformáció tudományossága (R. Agricola, Melanchthon, J. Caesareus, Johannes Sturm). Éppen Sturm marasztalta el tán legkíméletlenebbül az előző korszakokat és kortársai közül azokat, akik tudatosan mellőzték, vagy műveletlenségük miatt nem ismerték föl a dialektika univerzális jelentőségét. Zabarellához, Mario Nizolihoz hasonlóan a *megismerés (res – copia rerum – natura) és nyelvi kifejezés (verbum – copia verborum – ars[rhetorica]) legfontosabb instrumentumának* tekinti: „...a dialektika eszköz, amelyik a művészetek és tudományok mindegyikéhez és azok kezdetéhez is alkalmazható... mert a természetnek és a széptudományoknak ugyanaz a felosztása. A széptudományokban is az a nagy baj, hogy a dialektika szabályainak ismeretétől el vannak választva, amelyek az előttünk lévő korszakban oly rútul be lettek mocskolva, hogy jelentésüket mostanáig vagy barbár módon elhomályosították, vagy nem eléggé azokban a feladatokban használták föl helyesen, vagy teljesen ismeretlenségben hevernek.”

A *protestáns orthodoxia* című II. alfejezetben néhol nem érvényesül kellő árnyaltsággal az egyháztörténeti szempont: a „protestáns orthodoxia” kifejezést indokolatlanul használni a reformáció első generációja és Melanchthon esetében, ellenben megszokott és a hazai szakirodalom által is elfogadott valóban Geleji Katona István „orthodox” elnevezése, ahogyan azt később Bartók István is teszi. Természetesen helyes a XVI–XVII. század fordulóján, vagy a XVII. század első felében evangélikus, vagy református orthodoxiáról

beszélni, enélkül azonban elvész az „orthodoxia” terminus technicusának jelentése. Ugyancsak nehezen fogadható el az az állítás, mely szerint ez a melanchthoni „orthodoxia” erősebben kötődne a teológiához, mint a legtöbb katolikus és református logika; azt pedig a legtermészetesebbnek kell tartanunk, hogy e teológiai szisztémának nem a metafizika a meghatározó eleme. (78.) A szinkretikus irányzatok XVI. századi előzményei között említi a szerző Johannes Sturmot, mint a padovai arisztoteliánus Zabarella követőjét, azonban legalább ennyire fontos esetben az ugyancsak itáliai recepciójú *retorikai filozófia* Mario Nizolitól eredő hatásaira fölhívni a figyelmet.

A fejezet egésze azonban nagyszabású seregszemplét tart az itthon használatos külföldi és a magyarországi megjelentetésű logikák felett, amely seregnyi új eredményt tartalmaz. Ebben kirajzolódik a rámizmus hazai térnyerésének íve és tempója, igazolódni látszik a puritanizmus és rámizmus összefonódásának szakirodalomból is ismert kijelentése, bár sok kérdőjel változatlanul megmaradt. Igazából most sem tudunk érdemben válaszolni a sárospataki puritanizmus kontra Keckermann polémia okaira, az eddig föltárt források inkább a vita hőfokáról, az indulatokról, mintsem az érdemi tartalmi elemekről tudósítanak. (Pedig ennek valamikor a végére kellene járnia valakinek, hiszen Keckermann magyarországi fénykorának tényleg a sárospataki puritánusok szakaszának véget.)

Különösen fontos része e fejezetnek a váradi–debreceni Ramus–Amesius-kiadások kérdéskörének vizsgálata, ami *közelebb visz bennünket Apácai Csere János teljesítményének megítéléséhez*. Kitartó, ha szükséges, mikrofilológiai aprómunkával igyekszik Bartók István rekonstruálni a magyar nyelvű logikai terminológiai rendszer XVII. századi megalkotási kísérleteinek állomásait, eredményeit. Eddig még senkinek sem sikerült eljutnia e folyamat feltárásában, amit igen jól szemléltetnek és egészítenek ki a *Függelék* táblázatai. (Az itteni eredményeket látva talán célszerű lenne egy önálló tanulmány kíséretében közreadni e logikai terminológiaképződés folyamatának teljes eredményeit, aminek második felét a homiletikák-retorikák hasonló próbálkozásai-eredményei tennék ki. A korszakkutatás – egy fogalomtár formájában – legalább összegező áttekintéssel rendelkezne e folyamatról.) Föltétlenül igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy a magyar logikai műnyelv nagyobb eséllyel és szélesebb körben terjedhetett volna el, ha meghonosítói egy átmeneti két-nyelvű szakaszt tudtak volna megteremtteni e folyamatban. A számba vett szerzők-művek bemutatása, jellemzése néhol ugyan madártávlatú, olykor vázlatos, a legtöbb esetben azonban a magyar kutatás ezzel először irányítja figyelmét a vizsgált személyre, alkotására, így minden szava hiányt pótol. Az áttekintésből igen gazdag hazai logikai-dialektikai irodalom bontakozik ki, arra a kérdésre azonban a további kutatásnak kell majd válaszolnia, hogy mindez hogyan és milyen mértékben szabályozta a kortárs retorikai irodal-

mat, a retorikus próza eljárásait; ezt még Martonfalvi Tóth György kivételesen jelentős művei esetében sem tudjuk megválaszolni.

A monográfia legterjedelmesebb fejezete a retorikai praeceptum-irodalmat vizsgálja, ennek során külön beszél világi és egyházi retorikákról. Az elkülönítés az anyag tárgyalása szempontjából indokolt, bár célszerű lett volna nyomtatékosan hangsúlyozni, hogy ebben a XVII. század legelején döntő fordulat zajlik. Az előző században a reformáció meghatározó retorikai iskolái (Wittenberg, Strassburg, Tübingen, Heidelberg) éppen a retorika egyetemes instrumentum jellegéből kiindulva a világi és egyházi szónoklat elválasztó határait bontották le, tüntették el, az oratio (világi szónoklat) és contio (egyházi szónoklat, prédikáció) egyazon szisztéma sajátos kommunikációs funkciójú változatai voltak. A XVII. század fordulóján valóban újra felerősödnek az oratio–contio elkülönülésének tendenciái, a homiletika egyre gyakrabban definiálja önmagát antiretorikus, vagy a retorikai hagyományt erősen revideáló szándék mentén. Láthatóan szembekerül egymással az előző században még egyensúlyi helyzetben lévő antropológiai modell és autonóm szövegelméleti szisztéma, egyértelműen az utóbbi rovására. Az is igaz viszont, hogy a retorika korábbi univerzális rendszerétől elkülönülő homiletikák folyamatosan csökkentik a konfesszionális polémiát; bár az ellenkezőjére is akad jó néhány – itt nem emlegetett – példa. A folyamat szemléltetésére idézhetjük a századforduló Magyarországon is elterjedt és kiadott külföldi szerzőit: Abraham Scultetust, Guilielmus Bucanust, Amandus Polanust, Georgius Laetust.

A világi retorikákat elkülönítve tárgyaló fejezet az irányzatok számbavételénél azonban újra csak egyháztörténeti-konfesszionális szempontokat érvényesít, ez megint csak fogalomzavarokat okoz a nagy anyagismerettel és erudícióval elemzett forrásanyag tárgyalásának menetében. Bartók István az irányzatokat a korszak felekezeti intézményeihez, reprezentánsaihoz köti és ezen keresztül azonosítja, holott e szerzők-művek számos esetben nem vagy alig mutatnak konfesszionálisan megragadható specifikumokat. Természetesen hozhatunk föl érveket az itt választott klasszifikációs szempont mellett, azonban érzékeltetni kellett volna e szempontrendszer ellenmondásait is. Miért katolicizmusa azonosítja-magyarazza leginkább Soariust (és XVII. századi kiadásait), vagy miben evangélikus sajátosság Melanchthon és Sturm műveinek kiadása (111., mellesleg Sturm református volt), illetve érdemes-e a „református orthodoxia” teológiai irányzatából származtatni Vossiust és számos átdolgozóját? E bizonytalan fogalomhasználat következménye aztán, hogy Pécseli Király Imre 1612-es retorikája „...az evangélikus orthodoxia klasszicizáló, az ötrészes retorikára épülő vonulatába illeszkedik”. (121.) Igaz ugyan, hogy a református Pécseli Melanchthont tekinti egyik fő forrásának, de legalább ennyire meghatározta a református Keckermann, és műve igazi eklektikus alkotás. Ugyanezen szempontrendszer tisztázatlansága miatt feszíti ellentmondás az *Evangélikus és református szinkretizmus* című alfejezetet

is. Laza appendixként sok fontosat megtudunk Becker *Orator Extemporeus*áról, akinek művét azonban csak az illeszti ebbe a fejezetbe, hogy genezisében Soariusra megy vissza, valójában a jezsuita Radau munkája, amelyet szerte Európában kiadtak protestánsok-katolikusok, az itt vizsgált editio a református Szenci Kertész Ábrahám váradi officinájából került ki.

Annál homogénebb és színvonalasabb viszont a Buzinkai Mihály retorikai munkásságát összefoglaló arányos fejezet. A magyar logikai és retorikai ráimizmus legjelentősebb képviselőjének bemutatása plasztikusan jellemzi az oratoria és retorika különbségét, egyben a ráimizmus retorikai rendszerének korlátait és ellentmondásait is bemutatja. Buzinkai munkássága a sárospataki puritanizmus egyik olyan fejezete is, amelyről további kutatásnak kellene majd eldöntenie, hogy egy ily igényesen kidolgozott, koherens dialektikai elveket alkalmazó, szövegelméleti rendszer mennyire volt – vagy éppen nem volt – hatékony praeceptum mű a korszak retorikus prózája számára. A fejezet – amint az a monográfia egésze esetében tapasztalható – újabb erőfeszítést tesz a logikai műnyelv értelmezése érdekében, a ramusi terminológia fogalmait kapcsolódó szerkezeti rendjükben tekinti át (ezt itt is jótékonyan segítik a *Függelék* táblázatai), magyar jelentésüket pedig Apácai Csere János és Martonfalvi műveiből kölcsönzi.

3.

A következő nagy fejezet teszi ki a monográfia legterjedelmesebb részét, ebben az *imádság* és a *prédikáció* elméleti irodalmát vizsgálja a szerző. Az ars orandi szakirodalmá fölött futólagos szemlét tartva eljut az újabb művek említéséig, alig számol azonban jelentőségének megfelelően az egyik legértékesebb hazai tanulmánnyal, Incze Gábor 1931-es kiváló – valójában monográfia súlyú, vaskos – értekezésével. (Ezért aligha lehet beszélni a „terület hazai ismeretlenségéről”.) Incze tanulmánya saját korának hatalmas nemzetközi szakirodalmát használja föl, szempontjai, megállapításai mai napig sem koptak szemernyit sem, szövegbázisa óriási és megbízható, bátrabban használhatta volna a szerző.

Az *Imádkozás és imádság* című fejezet a teológia és vallástörténet elvei szerint tekinti át e lelki igény megnyilvánulásainak folyamatát. A történeti áttekintés arról győz meg, hogy időről időre történtek kísérletek az imádság formai elemeinek – amint azt Guilielmus Alvernus tette – valamely kanonizációjára; ezt újra meg újra napirendre tűzték a nagy teológiai, lelkiségi mozgalmak is. Az imádság a hitélet intézményileg-konfesszionálisan változó folyamatában állandóan jelen van, azonban gyakoriak a súlypont-átelyeződések, olykor liturgikus funkciója változik; közösségi és individuális formája pulzál, vagy jut valamelyik túlsúlyra. A monográfia által vizsgált időszakban a protestáns lelkiség és konfesszionális meghatározója a puri-

tanizmus volt, így az imádság spiritualitása, liturgikus jellemzői, hitéleti specifikuma is ezen keresztül ragadható meg. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy az imádság erősen rejtőzködő „műfaj”, amely primer módon is jelen van a korszakban, de számos más religiózus műfajban – velük szimbiózisba fonódva – kereshető. A káté- és ágendairodalom a liturgikus szabályozás szintjén majdnem mindig rendelkezik róla, a kátékból készült prédikációkban is megtaláljuk; ugyancsak gyakran fordul elő az elmélkedő-meditációs irodalomban, itt azonban nehezen különíthető el; könnyen alakulnak-áramlanak át egymásba e bensőséges, interiorizált lelkiség nyelvileg manifesztálódó részmozzanatai. Jó néhány puritánus szerzőnél az individualitás spirituális autonómiájának hangsúlyozása és elismerése egyre kevésbé tűri meg a kánonokkal definiálható s ezeknek megfelelő imádság sajátosságait. Valójában ezért is nehéz bármely praeceptum-irodalom szabályrendszerének megfeleléseit keresni az imádságirodalom egészében, az ars orandi soha sem vált olyan konzekvensen működő tanrendszerré, amely a retorikai hagyományt a prédikációhoz hasonló mértékben működtette volna. Medgyesi *Praxis pietatis*ától hosszú sor rajzolható föl, amelyben jelen van a puritanizmus első és második generációja: Komáromi Szvertán István, Enyedi Fazekas János, Szöllősi Mihály, Iratosi T. János, Filepszállási Gergely, a késeiek közül Otrokocsi Fóris Ferenc és Huszti István. A magyar puritanizmus kettős értékpólusú jellegének megfelelően az individuális és a közösségi imádság formák bőséges változatait találhatjuk; az utóbbi változat talán könnyebben számba vehető, mint az individuális lelkiség igényéhez igazodó. Az *imádság elméleti kérdései a magyar irodalomban* című részfejezet a magyar Amesius-recepció minél teljesebb bemutatására helyezi a hangsúlyt, ezért jut benne jelentős hely Martonfalvi Tóth Györgynek.

Medgyesi Pál *Doce nos orare* című művének szakmai megismertetéséért éppen Bartók István tette a legtöbbet, hiszen már 1981-ben publikálta legfontosabb megállapításait, itteni eredményei ma már beépültek a korszakkutatásba. Elemzésének az adja erejét és értékét, hogy itt sikerült megragadnia a puritanizmus antropológiai modelljének – az imádkozó spiritualitás – és szövegelméleti szempontjainak koherens egyensúlyát. Mindkét komponensre nézve igazán releváns megállapításokat tesz, metodikájában ezért is tekinthetjük az egész kötet egyik legszínvonalasabb fejezetének. A puritanizmusnak lényegi szempontja volt az intellektualitás és spiritualitás dualizmusának érvényesítése az egész hitéletben. Elzárkózik az ellenőrizhetetlen entusiastá spiritualitástól („Ez csak eszelősködés”), hiszen itt erőt vehet rajtunk „emlekezetünknek feledékensége, képzelésünknek restsége, értelmünk homályossága, gondolatink széllel nyargalása, és a’ ki mondasban való akadozásunk”, vagyis a *kognitív képességek* nem hiányozhatnak ebből a vallási cselekvésből. Ugyanezt erősíti meg Medgyesi is: „neminemő jó eleve való *gondolkozást kívánnak* azok felől a’ mellyeket szollandók vagyunk: s ez min-

den e' féle erőtlenségek, az *elmélkedés és rend* által igen meg segéttetnek." A lélek azonban kiüresedhet, ha nem járja át a bűn megutálásának, megvallásának szívből jövő, igaz megtérést és onnan újjászületést sóvárgó, Istenhez törekvő vágya, a mortificatio után a vivificatio. Ha ez szólal meg imádságunkban, akkor ezt a hangot nem szabad elhallgattatni, minél inkább teljék be vele szívünk-lelkünk: „Hogyha... szivednek kívánsága erős és buzgó, melly tégedet el-készét mind kérendő dologgal s mind szóval; bé ne rekezd a' te könyörgésidet és ditséretidet hirtelen, hanem a' te lelked tellyék bé mennyei gyönyörködtetésekkel, s Istennel való nyájas beszélgetéssel." A kognitív és spirituális képességek összhangja, egyensúlya e lelkiség legjobb előfeltételét biztosítja, akaratumknak engedelmeskedve, állandó gyakorlással tökéletesíthető; amint ez a *Praxis pietatis*ban is olvasható. Nagyon meggyőző a dialektika és retorikai szövegelmélet érvényesülése a *Doce nos orare* esetében, minden kétséget kizáróan a dispositio és amplificatio eljárásai működnek, az utóbbi különösen látványosan bizonyítja a rámista logika szerepét, *terminus technicusainak magyarra fordítását Medgyesi már Apácai Csere előtt végzi*. Igen tanulságos az *efficiens, effectum, subjectum, adjunctum, opposita, similitudines, divisiones, testimonia* fogalmainak magyarra fordítása. (Mindezzel együtt kissé túlzó buzgalom a szerző részéről a *Doce nos orarét* „retorikai kézikönyv"-nek nevezni [169.], azért egy percre sem feledkezhetünk meg arról, hogy olyan puritánus imádságelméletet olvasunk, amely ugyan részben integrálódik kora retorikai elméleteibe, azonban egyáltalán nem beszélhetünk egy komplexitásában jelen lévő tanrendszerről.) Azt már a későbbi kutatásnak kell vizsgálnia, hogy Medgyesi itt megismert elméleti rendszere milyen mértékben működött valóban praeceptumként, az látszik valószínűnek, hogy szerzője a puritanizmus imádságának-imádkozásának egy ideáltípusát fogalmazta meg. Annyit talán – részletes vizsgálat nélkül is – megkockáztathatunk, hogy a *Doce nos orare* a XVII. század puritánus imádságirodalmának legfeljebb egy szeletét fedi le, az egyébként igen széles spektrumú, amelynek egyik pólusán ott van a puritanizmus bernáti, tauleri misztikát is befogadó vonulata (Nagyari Benedek, Otrokocsi Fóris Ferenc), a másik póluson pedig a nagy, nemzeti közösséghez szóló imádságok gazdag csoportja (maga Medgyesi, Mikolai Hegedűs János, Báthori Mihály, Szőnyi Nagy István stb.).

Az *Ars concionandi* című nagy fejezet az egyházi retorikák fontos területét vizsgálja. Amint az egész kötetben megfigyelhettük, itt is nehézségeket okoz az előző korszak jelenségeinek, folyamatainak megítélése, a XVI. századdal való összefüggések értelmezése; a történelmi áttekintés néhány ponton árnyalást kíván. A szerző megállapítása szerint a prédikációt „irodalmi műfajnak... tekintjük, elkészítésének szabályait irodalmi követelményrendszernek". (184.) Bartók István ezt azért mondja, hogy a prédikációirodalmat emancipálja, visszahelyezze az „irodalom" kompetenciájába, ahonnan hosszú ideje száműzetésbe kényszerítették. Ez azonban túlzásra is csábíthat,

amellett nyomatékkal kell hangsúlyozni, hogy a prédikáció *nem a romantika utáni értelemben szuverén „irodalmi műfaj” – s nem is szabad ezt a látszatot keltenünk* –, hiszen éppen abban áll a sajátossága, hogy az irodalmi tudat történelmileg rétegzett s általa definiált szektorához tartozik, ennek alapján írható le. Az esztétikai önelvűség egyetlen szempontja alkalmatlan árnyalt jellemzésére: a benne szereplő antropológiai modell és szövegelmélet összefüggése adja koherenciáját, és e pólusok viszonyának változása alapján írható le történetisége. *Nem azzal adjuk vissza igazán az irodalomnak, ha más kontextuális meghatározottságától viszont eloldozzuk, vagy kötődéseit túlságosan meglazítjuk.* Így talán nagyobb óvatossággal íránk le a fejezet kérdésköreinek tárgyalásánál sokszor visszatérő fogalmakat, hogy „irodalmi szempontból, irodalmi élmény, irodalmi műfaj” stb. A fejezet bevezetőjében célszerű lett volna nagyobb elméleti horizonton mérlegelni a prédikáció „irodalmiságának” sajátosságait, enélkül nehezen helyezhető be a klasszikus irodalomtörténet-írás olyan értelmezői rendszereibe, mint stílustörténet (barokk), esztétikai hatás-funkciók, imitatio stb.

A „mesterség eltitkolásának forrása a XVII. századi protestánsok számára” bizonyára *Ramus is* volt (184.), ám az előző század más retorikáiban is lépten-nyomon találkozhatunk ezzel a törekvéssel. Sturm önálló monográfiát szentel a kérdés tanulmányozásának *De imitatione oratoria* címmel, de mások is bőségesen foglalkoznak az imitatio mint a *disciplina occulta* (elrejtett tudomány) sajátosságaival. Nagyon madártávlatú a 189–190. lapon szereplő történelmi áttekintés is, amely a szekunder irodalom kijelentéseit veszi át: ily röviden talán nem is érdemes és érdemben nem is lehet a reformáció első századának rendkívül gazdag praeceptum-irodalmát, illetve prédikáció-irodalmát körvonalazni, jelenségeit minősíteni. (Nyilván ez a megtévesztő szakirodalmi sugallat állítja vitathatóan egymás mellé Melanchthon és A. Hyperius munkásságát, amelyek sokkal több dologban térnek el egymástól, mintsem hasonlítanak.)

A továbbiakban áttekintést kapunk azoknak a Magyarországon is használatos puritánus angol szerzőknek a homiletikai tevékenységéről, akiknek művei Medgyesi Pálnak is forrásai voltak; ugyancsak újdonságnak számít a kutatás számára Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandijának bemutatása. Indokolt a szerző figyelemfelkeltése, hogy Geleji Katona István *Praeconium Evangelicum* című vaskos összegezése számos jelentős – kellően még nem vizsgált – retorikai-homiletikai megállapítást tartalmaz. Az 1650-ben Szenci Kertész Ábrahámnál Nagyváradon megjelent retorikai antológia valóban fontos kiadvány, értékelése azonban több kérdést vet fel, hiszen ugyanabban az évben jelenik meg Medgyesi Pál *Doce praedicare* című műve; összehasonlításuk, párhuzamos vizsgálatuk kézenfekvő. A váradi kötetben szereplő szerzők (Bucanus, Scultetus) művei vagy még az előző század legvégén, vagy a századforduló környékén jelentek meg, Szenci Kertész kiadványa te-

hát fél évszázaddal később adja közre ezeket a szövegeket Magyarországon. Első lépésben érdemes lett volna ezen praeceptum-művek jelentését megvizsgálni saját korukban, majd arra keresni a választ, hogy miért s milyen aktualizáló, jelentésmódosító szándékkal adta ki azokat Szenci Kertész ötven esztendővel később? Bucanus és Scultetus is fontos hírnökei a századforduló körül zajló retorikai-homiletikai fordulatnak; Bucanusnak 1602-ben már Heidelbergben volt kiadása. Mindketten határozottan és elszántan szakítanak a reformáció előző évszázadának retorikai hagyományaival. Bucanus a wittenbergi, strassburgi retorikai hagyomány számos elemét aggályosnak tartja, az ott érvényesülő kiterjedt és összetett tanrendszer, szövegelmélet visszاسzorítását javasolja. Hibáztatja a logika használatát, a genusokat ugyan nem tagadja, de a prédikációnak már csak három részét emlegeti: exordium, tractatio, epilogus. Nem szabad a világi szónok módjára díszíteni a prédikációt a szavak cifraságával, ékítményeivel; vétkeznek azok is, akik terjengős amplificatióval állnak elő, ne használjunk sok szinonimát, a prédikáció lényege a hasznokra tolódik el, amelyből a Szentírás szerint ötöt sorol föl: doctrina (tanítás), redargutio (cáfolás), institutio (utasítás), correctio (kijavítás), consolatio (vigasztalás). A radikális szemléleti változást a *De Sermone Sacrarum concionum* című fejezet tartalmazza, mely mereven szétválasztja, sőt szembeállítja egymással az emberi ékesszólás képességét és az isteni kinyilatkoztatás nyelvi üzenetét. Az előző évszázadban Melanchthon, Dresser, Sturm és mások szerint az emberi ékesszólás, a retorika képességében a Szentlélek ajándéka nyilatkozik meg és adatik számunkra: az isteni képesség nyelvi adományként alászáll és számunkra is elérhető, használhatóvá lesz: ezért lényegében a kettő egy és ugyanaz. (Melanchthon így fogalmaz: „Mert bár Isten a mi szavainkkal akart szólni, az isteni beszédről balgán ítélték a beszéd művészetében járatlanok.”) Bucanus szerint aki most Isten egyházában szól, az Isten ékesszólásával beszéljen: vagyis azokkal a szavakkal és azzal a beszéddel, amelyek Isten nyelvéhez illenek és amelyeket a Szentlélek tanít; nem pedig azokkal, amelyeket az emberi bölcsesség hirdet (non sermonibus quos docet humana sapientia, sed quos docet Spiritus Sanctus).

Abraham Scultetus *Axiomata Concionandi Practica* című műve hasonló szemléletű, a homiletika antik-reneszánsz retorikai szövegelméleti jellegű elemeit erősen korlátozza. A teljes szisztéma már csak igen töredékesen szerepel: alig emlegeti a genusok szereplését, a szónoki beszéd részeit nem tekintti kötelező érvénnyel működő feltételnek, az elocutio pedig végképp háttérbe szorul, inkább mellőzéséről, vagy használatának aggályos mivoltáról beszél. Akik ismételten etikai írókra hivatkoznak, azok nevetségesek lesznek hallgatóik számára, nem pedig hasznosak. A tudatlan nép nem ismeri, hogy ki volt Cicero, Themisztoklész, Nagy Sándor és mások, akiknek a történetéről szó esik. A Szentírás kimeríthetetlen tengere a mondásoknak, történeteknek és példázatoknak. Az előadóteremben pedig a tanultaknak olykor kedvelteb-

bek a világi szerzők művei, történetei, példázatai, amelyeket bizony mérsékelten kellene használni. Minden prédikációnak elengedhetetlen része a gyakorlati alkalmaztatás, *mert enélkül a tanítás nem más, mint platóni idea (sine qua, doctrina nihil aliud est, quam idea Platonica). Mert aki prédikál, úgy beszéljen, mint magának Istennek az ékesszólása. Az alkalmazásban mindig vissza kell tartani a szöveg ékítményeit úgy, hogy a hallgató ne az embert, hanem Isten beszédét értse meg.* Az exordiumban az ékesszólás mestersége ne korlátozza a természetet, de minden a természetes képességből folyjék. Tehát ne cikornyás legyen az exordium, hanem mértéktartó; ne ragyogó, ne díszített, ne túlzóan bővített, ne fenséges, hanem egyszerű és a legtermészetesebb, ahogyan maga a dolog beszélni parancsolja.

Bucanus is, de Scultetus még inkább igen népszerű volt a századelőn Magyarországon, ismeretes a heidelbergi peregrinációhoz fűződő kapcsolata, Szenci Molnár Albert pedig fordítója volt. Azt pedig már régóta úgy tartjuk, hogy Scultetus a XVII. század eleji *református ortodoxia* valóban nagy hatású képviselője, ez homiletikai elveiben, prédikációs gyakorlatában markánsan kifejeződik. A lausanne-i református francia Bucanus ugyancsak az ortodoxiához köthető homiletikai elveivel. Ezek után fel kell tennünk azt a kérdést, hogy e két – a református ortodoxiát reprezentáló homiletikát – miért jelentette meg a puritanizmusnak mélyen elkötelezett Szenci Kertész Ábrahám? Hiszen az is köztudomású, hogy a magyar puritánusok mily heves teológiai polémiát vívtak ortodox kortársaikkal, s ez a vita kiterjedt a homiletikai elvek különbözőségére is, amint ezt leginkább Medgyesi Pál munkássága bizonyítja. A kiadvány esetleg úgy értelmezhető, hogy szempontrendszerre, alapelvei integrálhatók a puritanizmus homiletikai gyakorlatába, vagy ettől függetlenül – üzleti szempontok szerint – ortodox olvasóinak szánta volna gyűjteményét Szenci Kertész? Az előbbi látszik valószínűnek, bár az adhatna a kérdésre választ, ha aprólékosan összevetnénk Medgyesit Scultetus és Bucanus műveivel; föltevésünk szerint számos lényeges eltérés mutatkozna.

Medgyesi Pál *Doce praedicare* című prédikációelméleti művének beható vizsgálata bizonyítja, hogy Medgyesi *rendszeralkotó következetességgel* alkalmazta homiletikai elveiben a retorika eljárásait. Bartók István a korábbi szakirodalom eredményeit lényegesen meghaladó felismerésekre jut. Tisztázza a latin és magyar szövegek kapcsolatát, a táblázatok szerepét, amelyek együttesen alkotják az átfogó rendszert. Világossá válik a prédikációk megalkotása során érvényesített irodalomszociológiai-recepciós szempont is, amely különböző műveltségű befogadókkal számolt s eljárásait ehhez igazította. Medgyesi arányosan érvényesítette homiletikai elveiben a puritanizmus antropológiai értékrendjét és a retorika szövegelméleti elveit használó homiletikai eljárásokat. Kifejeződik ez a prédikációkat *kompozíciónak tekintő* törekvésében, eszerint alkalmazza az exordiumot és a divisiót; ugyancsak lé-

nyeges körülmény, hogy a logika kategóriáit sokoldalúan használja és nem utasítja el, hanem elfogadja az elocutio eszközeinek érvényesítését. (Ebben éppen szöges ellentétben áll az imént emlegetett Bucanus–Scultetus-féle véleménnyel!) A II. Tabula explicatiójában az analízist a logika, retorika és grammatika elvei szerint tartja szükségesnek. A fejezetnek ugyancsak érdeme Medgyesi terminológiaalakító fáradozásainak részletes elemző bemutatása: a logika és retorika szaknyelvi kifejezéseit nagy számban alkalmazza magyarul, amelyek áttekinthetően kapnak helyet a *Függelék* táblázataiban. (Különösen látványosan mutatkozik meg ez a gazdagság a 357–358. lapon.) Egyetlen vonatkozás maradt csak halvány, pedig ez szorosán illeszkedik Medgyesi és a puritanizmus szemléletéhez: a homiletikai-retorikatörténeti-szövegelméleti szempont kissé elszakadt a puritanizmus szélesebb tanrendszerétől, antropológiai elveitől; szoros összefüggésük állandó szemmel tartása és érzékeltetése arányosabbá tehetné volna a kötetben a puritánus szerzőkre vonatkozó megállapításokat. Medgyesi a *Doce nos orare* előszavában veszi számba az ellenfelek puritánus prédikációs elveit bíráló kifogásait; a 3. pontban idézi az ellenvetéseket: „Az *Lelki-esmeretnek titkos szugollyait és szurdokjait, mélyebben tzirkálljuk, sanyaru mérges szókkal érdeklyük, vakartsallyuk, nyuzzuk, etc.*” A puritanizmus értékszemlélete szerint a lelkiismeret ítélőszéke előtt állandóan készen kell állnunk bűneink számontartására, önmagunk vizsgálatára; ebben „az értelem és a’ Szű meggyőzöttenek arról, hogy a’ dolgot meg kell ő nekik tselekedni”. A bűn megváltására és megutálására ott kell a legelszántabban törekedni, ahol a legnagyobb a megátalkodott lelki ellenállás, ott azonban másképpen kell eljárni, ahol a lélek ugyan hajlik erre, de az akarat nem elég elszánt: lelki fogékonyságnak és a szeretet által felindított akarat állandó képességének kell szüntelenül készenlétben állnia. Ezért van arra szükség, hogy a prédikátor „egy vagy két ütést keménybet tegyen, az az mardosóbb feddással illessen; hogy az bűnös az ő bűneinek sarából s méllségéből annél nagyobb erővel igyekezyék ki-hatolni... Ezekkel ugy kell bänni, hogy meg-érezzék az Isten igéjét két élű törnek lenni, mely az gondolatoknak, s indulatoknak minden belső részeit által járja, és az velőknek s tagok egybe-kötözésinek oszlásáig el-hat, s ez illyen istentelenek az Isten igéjének hallásával által verettetvén, Istennek ditsőséget adjanak.” E tanrendszer antropológiai előföltévéseiből szervesen következnek, származnak a homiletikai-retorikai-szövegelméleti elvek, ezért kell a logika szabályai szerint klasszifikálni a bűnöket, erényeket, ezek tartalmát elkülöníteni, jellemezni kvantitás és kvalitás szerint, bizonyítani a megtérés és kegyelem szükségszerű kapcsolatát, a várható hasznokat és az alkalmazást értelmezni, a mondanivalót a dispositio szerint tagolni és az eloquentia eszközeit is fölhasználva kifejezni.

Nagy filológiai apparátussal nyomoz Bartók István Nógrádi Mátyás föltételezett, elveszett ars concionandija után, azonban láthatóan igen töredékes le-

hetett ez a rendszer, szövegelméleti sajátosságaiból szinte semmit sem lehet rekonstruálni. Annál gazdagabb viszont a Martonfalvi György és a Szilágyi Tönkö Márton homiletikai munkásságát bemutató fejezet. Kiderül, hogy nem igénytelen fordítást, vagy mechanikus átvételt végeztek a debreceni szerzők, hanem az önállósodás magas fokára jutottak: kifejtett homiletikai-retorikai rendszerükben igényes szövegelmélet kaphatott helyet, az usus magasra értékelése nem számolta föl a retoricitást. (Itt újra megjegyezzük, hogy Martonfalvi és Szilágyi műveinek szemlélete erősen eltér az 1650-es Scultetus–Bucanus és Laetus műveit tartalmazó váradi gyűjteményétől.) *A tanítás és oktatás: az elméleti gondolkodás fejlődése a XVII. század második felében* című fejezet a század protestáns prédikációirodalmának lényegét a didaktikus haszonelvűségben látja reprezentálódni. Lehet, hogy ennek egyik oka valamiképpen a ráimizmus utilitarizmusa, erre azonban megint csak a puritanizmus tanrendszerének antropológiai konzekvenciái alapján adhatnánk adekvát választ.

A monográfia utolsó nagy fejezete a korszak jellemző stíluseszményeit vizsgálja, amelyeknek fontos vetülete jelenik meg a fordításirodalomban, annak nyelvi eszményében, irodalomszociológiai tagoltságában. A praeceptum-irodalom mellett a szerzőnek ehhez lényegesen ki kellett tágítani a forrásbázis határait, műfajok sokaságára pillantást vetnie, valójában olyan feladatot vállal a szerző, amely eddig még csak nagyon szerény előmunkálatokra, alkalmi megfigyelésekre támaszkodhat, ezzel együtt nehezen áttekinthetővé válik a fejezet anyagkezelése, működtetett szempontrendszer. Tulajdonképpen részlegesen arra vállalkozik, hogy a praeceptum-művek elveinek érvényesüléséről tegyen megfigyeléseket, vagyis a teória és praxis kapcsolatát ragadja meg. „A XVII. századi protestantizmus egyik vezérgondolata az usus, azaz, a haszon, a gyakorlatiasság” – jelenti ki Bartók István. (266.) Ez általában hangoztatott elv, de lépten-nyomon meg is haladják-megszegik, nem egyetemes homiletikai-retorikai gyakorlat; az usus nemcsak retorikai önkorlátozást jelenthet. Eleve izgalmas – az egész korszakkutatást érdeklő – kérdés, hogy a többé-kevésbé puritánus érték szemléletű prédikációirodalom, retorikus próza hogyan tudatosítja önmaga számára a barokk retorikai-homiletikai eszményt s hogyan egyeztethető ez össze a puritanizmus érték szemléletével? A protestánsok sokszor a magyar nyelv lényegi specifikumával állítják szembe a vele össze nem illőnek tartott deáki mesterséget, szóknak cifrázását, haszontalan ékesgetést, piperéskedést, festegetést. *Igen érdekes jelenség látszik kibontakozni: valamely eszményi anyanyelvi modell tartanak kívánatosnak elérni, amely azonban több tekintetben is deklaráltan szemben áll a retorikai hagyománnyal, olykor a deák retorikai hagyománnyal.* A felsorolt kifogások között leggyakoribb talán az udvari jelleg elmarasztalása.

Medgyesi 1636-ban a *Praxis Pietatis*ban azokat korholja, akik csak ennek hódolnak: „...udvari pipere nélkül akár mit-is semminek tartanak semmit az dolognak mi vóltára nem figyelmeztvén.” Nagyari Benedek *Orthodoxus*

Christianusa (1651.) a „...sok Rhetoricai ékességet, szollásban valo czifrát, vagy inkább tara-farát” elutasítja, művét nem akarta „pipesgetni, vagy udvari piperébe öltöztetni...” Madarász Márton 1635-ben arra büszke, hogy postillafordítását megőrizte az udvari retorikától: „...minden udvari ékes szollástól üres Magyar nyelvel meg-ajándékoztam...” 1685-ben született, kéziratban maradt prédikációs-kötetében Nagypeter József viszont nem tartja olyan kárhozatosnak a prédikáció módszerében – vagyis a homiletikai elvekben – a fejedelmi udvarban szokásos gyakorlat, ízlés követését: „Az methodussat az mi illeti, az mellyet ezekben tartottam, követtem, el hiszem mindennek felett azt fogják ocsárolni némely jo Akaro Atyamfiai, de ezeknek is ball itiletek ellen, vagyon méltó mentségem: mivel udvarhoz jöttömben, parancsolattal parancsoltak ő Nagyságok, az mennyiben lehet s ha lehet valaminben, azt az methodust kövessem az praedikallasban, az melyhez az Udvar regtül fogván szokott. Az pedig nem más, hanem ez, avagy tsak valami részben. Ezt is azért nem kevéségből, se nem ujjitani való kívánságombul, ... hanem az ő nagyságok méltóságos parancsolattyához való engedelmisségből cselekedtem. De ha nem lett volna is előttem, nem tudom én, miirt nem volna jó ezen a methoduson praedikallani, mivel az methodus az praedikatiokban tsak arbitraria volt.” Egyik olyan lehetséges módszernek tartja, amit bármikor szabadon használhat, az udvari közegben pedig minden további nélkül megszokott és hasznos lehet. Ez valószínűleg éppen annak a bizonyítéka, hogy a XVII. század második felében nálunk is radikálisan kitágul a retorika kommunikációs funkciója, s ebben fontos szerepet játszik a magán- és közreprézenciáció, benne az udvari igények széles körének kielégítése. Kialakul egy olyan közvélekedés, amely a retorikát egyre inkább csak ennek eszköztáráként értelmezte s egyre jobban összeegyeztethetetlennek tartotta a puritanizmus homiletikai eljárásaival. Ugyanakkor problematikus Bartók Istvánnak az az eljárása, hogy nagyon is eltérő funkciójú művek azonosnak látszó kijelentéseit állítja párhuzamba. Nyilván másként esik ez latba egy prédikációs kötet bevezetésében, ajánlásában, ahol valóban retorikai-homiletikai alapelvek tisztázása lehet a cél, de biztos, hogy nem ugyanilyen relevanciájú Szárászi Ferencnek a Heidelbergi Kátéhoz írott előszava, ajánlása. Itt eleve alig lehet számolni a retorika szövegalkotó funkciójával s teljesen érthető Szárászi elhatárolódása, bár mértékében talán túlzó. Aligha helyes az az álláspont, hogy bizonyos praelimináriák kijelentéseit valójában mértékadónak tekintsük és ennek alapján döntsünk a szövegek esetleges barokkhoz való viszonyáról. (Amennyiben ezt mértékadónak fogadnánk el, igencsak leszűkülne eszerint a magyar barokk köre.) Az külön vizsgálat tárgya lehet, hogy a retorika elhárításának szerzői gesztusa mennyiben egyezik meg ugyanezen korszak protestáns szerzőinek hasonló kijelentéseivel, esetleg milyen felekezeti specifikumok tapinthatók itt ki. Azonban aggályosnak

látszik a szerzőnek az az eljárása is, amely protestáns és katolikus szerzők azonosnak látszó kijelentéseit habozás nélkül azonos lényegűeknek minősíti.

Bartók István Szentgyörgyi Gergely *Elmélkedések az örökkévalóságról* (1643) című művét idézi: „...itt, nem a' nyelveket akartuk ékesen-szóllásra köszörülni; sem a' füleket viszkettetni: hanem a' Szívet gyullasztani, és az elmeleibe oly vastag falatokat szegdelni, mellyeken nagy üdvösségesen rágódhatik, és ugyan kérődhetik. Nem is illik, hogy ott a' beszédnek chynosságáról fölöttébb törődgyünk, a' hol Meny-országot keressük [...]” Ehhez hasonló Malomfalvi Gergely *Belső-képpen indító Tudomány* [...] (1653) című művének ajánlása, amely ugyancsak elhárítja – sőt elutasítja – a retorika csábításait: „Elmélkedésem pedig az örökké-valóságról, valamint egy-ügyű szüből Származott, azonképpen nem himezgető ékes szókkal, hanem tzikkel magyar szolásomnak folyásával kívánom hogy szemeid eleibe teriedgyen.” Az idézett szerzők mindketten katolikusok, mindkét mű az örökkévalóság (tágabban a négy végső dolog) teológiai-filozófiai kérdéskörének egyik legkomplexebb XVII. századi kifejtése magyar nyelven, éppen a barokk látványos szövegszervező eljárásait alkalmazzák sokszor mértéktelen, túlbujánzó formában. Malomfalvi nem a retorika kompetenciáját kérdőjelezi meg s eszközrendszerét állítja szembe az anyanyelvű kifejező rendszerrel, hanem általában az emberi nyelv egész kommunikációs rendszerét tartja kevésnek a végső dolgok hitigazságának, megtapasztalásának kifejezésére. (Aggály a tekintetben a misztika régóta ismert megállapításával rokon, amit Clairvaux-i Szent Bernát így fejezett ki: „Nec lingua valet dicere/ nec littera exprimere...”.) „Az ékesszóló (Rhetor) mestertől, avagy verseket szerző Poéta által ki-gondolt és feltalált, játék nézésre épített helyen, s levél szén-alatt szörzött trágóediás Comoediabéli személyek játszadozásit és elő-jelentő tiszteteknek változtatásit” (50.) egyaránt alkalmatlannak tartja az aeternitas nyelvi kifejezésére, s ebben nem tesz különbséget a latin vagy a magyar között; vagyis alkalmatlan erre minden nyelvi imitáción alapuló kifejezésrendszer, hiszen ezeket sorolja föl: retorika, poétika és a drámaírás. Malomfalvi (és Szentgyörgyi) érvelése valószínűleg sokkal óvatosabban hozható párhuzamba a kortárs protestáns szerzők magatartásával, retorikától való elhatárolódásukkal. A vizsgálati szempontok tisztábbá válhattak volna, ha tudatosabban érzékeltette volna a szerző a retorika kánonalkotó, esztétikai hatásfunkciókat teremtő következményeit, mindennek szerepét a barokk retorikus próza folyamataiban. Az egész monográfia óvatos-tartózkodó ebben a tekintetben, holott éppen egy releváns szempont működtetését bátrabban vállalhatta volna, hiszen a könyv bőségesen kifejtette, jellemezte a premisszákat, ehhez viszonyítva keveselljük a konklúzió kimondását. A vizsgált korszak jobbára a barokk „felségterületét” jelenti, márpedig kétség sem fér ahhoz, hogy a barokk retorikus próza jelentős alkotásait láthatjuk számos protestáns prédikációban, meditációban, imádságban (Medgyesi, Nagyari Benedek, József, Tolnai F. István, Bökényi Filep János),

ugyanígy idesorolhatjuk a négy végső dolgot tárgyaló – eddig még kevésbé méltatott – Szentgyörgyi és Malomfalvi nagyarányú műveit. A fejezet mindenestre olyan vizsgálati mintát és ösztönzést adott a későbbi kutatás számára, ahol a praeceptum-irodalom és az irodalmi praxis kapcsolatrendszer – további pontosítás és bővítés után még kecsegtetőbb – eredménnyel tanulmányozható.

Bartók István monográfiája a régi magyar irodalom kutatása számára fontos állomás, érdeme az alapvetés, hatalmas erőfeszítés eredménye kikerülhetetlen hozadékokkal. Erényeit azonban nem is azzal méltányolnánk igazán, ha a hosszú idő óta a hazai kutatások színvonala fölé emelkedő kiválóságát, mások teljesítményét homályba borító (vagy éppen érvénytelenítő) nagyszerűségét harsognánk, hiszen a szerző tudósi-emberi éthoszához sem illenék ez, a monográfia teljesítménye is sokkal inkább értelmezi önmagát a kutatási folyamatok örökösének, részesének, semmint azon kívül, vagy azok ellenében születettnek. A könyv mindenekelőtt annak a bizonyosága, hogy a régi magyar irodalmi műveltségben igen színvonalas irodalomelméleti-retorikai rendszerek voltak jelen, hatottak; a XVII. században ezek jelentős részben hazai szerzők tollán születtek meg. A régi magyar irodalmat tehát alapvetően ebben az elméleti kontextusban kell ezután vizsgálni, minden recepciótörténeti továbblépés csak erre építhet, a hiteltelenség kockázatát vállalja, ha ennek sarokigazságaival nem számol; távlatait, irányzatait a monográfia bemutatta. Ezért át kell lépnünk a sokáig előttünk álló Rubicont, sokkal határozottabban és következetesebben kell alkalmaznunk ennek a retorikai-elméleti irodalomnak a szempontjait a korszak magyar nyelvű alkotásaira vonatkoztatva, amint az is természetes, hogy ugyancsak elengedhetetlen ez a feladat az ekkori latin nyelvű irodalomra nézve is. Múlhatatlan érdeme a könyvnek az is, hogy rendíthetetlenül hitt fokozatosan föltáruló forrásainak jelentőségében, értékében; nyíltan ugyan alig polemizál bárkivel is, de mindvégig volt ereje megalapozottan felülvizsgálni-elhárítani azokat a vélekedéseket, amelyek ennek a praeceptum-irodalomnak jelentéktelenségét, önállótlanosságát, provinciális voltát sugallták-deklarálták. A monográfia tanulságai egyre inkább sürgetőbbé teszik a puritanizmus-kutatás gyökeres újraindítását, amint az is világos, hogy a XVII. század második felének tudomány- és irodalomelméleti folyamatait egy majdan megírandó Martonfalvi-monográfia nélkül nehezen érthetjük meg. A könyv kiemelkedő eredményeivel kutatási feladatok sokaságát tette nyilvánvalóvá; Bartók István művének értékei az egyszemélyes vállalkozás rendkívül gazdag erényei, vele folytatott párbeszédünk néhol azt kiegészíteni-továbbgondolni igyekezett, ahol valamilyes apróbb hiányérzetünket fogalmaztuk meg, ott pedig valójában a korszak-kutatás adósságaira emlékeztettünk.

(Bp., Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998, 380 l.)